

УДК 94(477)

К.П. Абрамчук

**ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАБОРУ ТА ПРИМУСОВОЇ
ДЕПОРТАЦІЇ РОБІТНИКІВ З ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(1941 – 1945 РР.)**

У роботі досліджуються основні напрямки та результати діяльності німецької окупаційної системи вербування та депортації волинян на примусові роботи до Третього Рейху в роки Другої світової війни. Акцентовано увагу на гендерний аспект в процесі набору робочої сили.

Ключові слова: вербування, депортація, завербовані, примусова праця, мобілізація, остарбайтери.

**ОСОБЕННОСТИ ГЕРМАНСКОЙ ПОЛИТИКИ НАБОРА И ПРИНУДИТЕЛЬНОЙ
ДЕПОРТАЦИИ РОБОЧИХ 1941 – 1945 ГГ. ИЗ ТЕРИТОРИИ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ.**

В работе исследуются основные направления и результаты деятельности германской оккупационной системы вербования и депортирования волинян на принудительные работы в Третий Рейх в годы Второй мировой войны. Акцентировано внимание на гендерный аспект в процессе набора трудовой силы.

Ключевые слова: вербовка, депортация, завербованные, принудительный труд, мобилизация, остарбайтеры.

**THE SPECIAL FEATURES OF GERMAN POLICY FOR HIRING OF WORKERS AND
FORCED DEPARTATION IN 1941 – 1945 FROM VOLHYN REGION.**

The main tendencies and results of German occupation system, recruitment and forced deportation of Volhun people to the Third Reikh during the World War II are investigated. The main attention is paid to common gender in the process of collecting workers.

Key words: recruitment, deportation, recruited, forced labour, mobilization, Ostarbeiters.

Дослідження історії тоталітарних держав минулого століття, через призму суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, на сьогодні являється однією з найактуальніших проблем. Важливим напрямком сучасних гуманітарних студій стало вивчення одного з головних політичних, економічних явищ даних режимів. А саме рабства – позаекономічного примусу людей. Тому вивчення проблематики, що пов'язана з мобілізацією та вивезенням українського населення на примусові роботи на терени Третього Рейху в роки Другої світової війни є доволі актуальним та соціально важливим завданням сьогодні.

Провідною тенденцією сучасної історичної науки є погляд на історичні процеси як на соціальну практику та значна увага до вивчення історії окремих етнічних територій, суспільних структур та окремих спільнот. Тому висвітлення феномену підневільної праці за тоталітарних режимів через комплексне дослідження соціальної групи примусових робітників окремого українського історичного регіону, в даному випадку території Волинської області, є досить актуальним.

Дослідження було здійснено на основі різних груп джерел. Головним підґрунтям для написання даної статті стали окремі архівні справи Державного Архіву Волинської області. Окремі факти з історії діяльності німецької окупаційної системи органів вербування і депортації волинського населення були зафіксовані в наукових дослідженнях та працях Тетяни Пастушенко, Сергія Гальчака, Миколи Ковалю, Тетяни Лапан та Михайла Куницького. Цікавий матеріал подають усні історії учасників подій.

Дана стаття присвячена висвітленню як загальних так і конкретних особливостей діяльності окупаційної німецької системи вербування та депортації. У дослідженні

використано окремі архівні відомості, які дають можливість охарактеризувати процес набору робочої сили саме на території Волинської області. Окрім соціально-економічних та суспільно-політичних особливостей здійснення вербувально-депортаційної політики, поглибленого вивчення потребує гендерний аспект, який враховувався на кожному з етапів.

Метою дослідження є осмислення на базі архівних документів та історичної літератури трагічної долі волинських остарбайтерів, які стали жертвами політики уряду нацистської Німеччини. Суть роботи полягає у вирішенні конкретних цілей, а саме: визначення передумов створення німецької окупаційної вербувальної системи органів, аналіз основних напрямків та результатів їх роботи.

Однією із цілей нападу Німеччини на СРСР було перетворити українські регіони в аграрно-сировинний придаток, а її населення в джерело дешевої робочої сили. Для ліквідації ознак державності та територіальної єдності в серпні 1941 територію України було поділено на окремі територіальні частини. Згідно нової адміністративно-територіальної реформи Волинська область була включена до генерального округу Волині та Поділля (пізніше цей округ було перейменовано в Рейхскомісаріат «Україна») [4, с.20].

Для здійснення депортації цивільного населення окупованих регіонів на роботи до Німеччини було створено розгалужену систему всередині державного апарату Третього Рейху. Основне завдання даної якої полягало у тому, щоб забезпечити якомога краще виконання кількісного плану «трудоного обов'язку» кожного регіону [4, с.23]. Слід відмітити той факт, що створення цієї системи не було одномоментним актом і забрало певний час, протягом якого відроблялись і підбирались відповідні методи і заходи, створювались певні інституції, розроблялись законодавчі акти.

Розглянемо детальніше основні напрямки та результати роботи системи набору і вивезення цивільного населення з території Рейхскомісаріату, зокрема волинського регіону.

На початковому етапі війни мобілізацією східних робітників займалися групи з використання робочої сили Відомства повноваженого по 4-х літньому плану Г. Герінга [1, с.140]. Вже в серпні 1941 року було подано перші регіональні плани «трудоного обов'язку працездатного населення» (для не євреїв 18 – 45 років, для євреїв 14 – 60 років) [11, с.54]. Проте, через перші провали у виконанні поставлених завдань, було вирішено перейти від добровільного характеру мобілізації до примусового. Згідно наказу А. Гітлера від 21 березня 1942 р. генеральним уповноваженим за використання робочої сили був призначений гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Генеральний уповноважений дістав право віддавати розпорядження командуючим військами і керівникам цивільної адміністрації окупованих територій. До його завдань входило також врегулювання умов праці робочої сили, яка використовувалась відповідно до потреб на території імперії [11, с.55].

Імперське буро було створено в березні 1942 році. Метою створення апарату Заукеля стало централізоване керівництво всіма трудовими ресурсами та підвищення ефективності використання їх праці на території імперії. Для Фріца Заукеля основним правилом стало наступне: «Примусове залучення до трудової повинності в Рейху є залізним законом у використанні робочої сили» [4, с.29].

Крім Ф. Заукеля, мобілізацією робочої сили в Рейхскомісаріаті «Україна» займалися також Г. Герінг, міністр східних окупованих областей А. Розенберг, А. Шпеєр, рейхфюрер СС Г. Гімmlер [12, с. 54]. Лише завдяки взаємодії служб Заукеля і органів служби безпеки Гімmlера – поліції і есесівськими органами в основному вдалося досягти реалізації програми набору іноземних робітників.

Таким чином бачимо, що створення системи набору робітників з окупованих територій та її ядра – адміністративного апарату – відбувалося протягом певного періоду і часто носило суперечливий характер. Останнє мало місце там і тоді, де і коли стикалися інтереси декількох зацікавлених сторін.

У своїх програмах з набору робітників Ф. Заукель обґрунтовував свої основні цілі та методи діяльності його служби. Так лише за розпорядженням від 5.04.1942р. необхідно було

зібрати лише з Рейхскомісаріату «Україна» 500 тисяч робітників: 250 тис. до 31.12.1942 р., 250 тис. до 1.05.1943р. [4, с. 32]. Згідно даного розпорядження з території Волині до Німеччини необхідно було доправити 90 – 100 тис. осіб [2, с. 365].

Ще з виконанням перших депортаційних програм стало зрозуміло, що добровільне вербування себе не виправдовує. І тому, щоб не зірвати плани відправки робітників до Німеччини, Ф. Заукель ще у травні 1942 року видав наказ про застосування «особливих методів вербування». Так весною 1943 р. німецька влада перейшла від вибіркового вербування до поголовної мобілізації. Вимоги додаткової кількості примусових робітників зросли з прийняттям тотальної військової програми, а особливо після німецької поразки на Волзі [12, с. 68]. На весну 1943 р. з Рейхскомісаріату «Україна» вже було заплановано депортувати ще 1 млн. робітників (5,4% припадало на волинські території) [2, с.366]. Відповідно до наказу Ф. Заукеля від 15 березня цього ж року, необхідно було щоденно письмово звітуватись перед обласними управами.

Із середини 1944 р. потік примусово мобілізованих із волинських територій зменшився. Натомість зросла кількість біженців, які евакуювалися разом з відступаючими військами. З точки зору М. Ковалю, причиною цього стало небажання повертатися до «старих радянських буднів», які лише за неповних 2 роки (серпень 1939 – червень 1941 рр.) стали для більшості не лише розчаруванням, а й тяжкими муками [10, с.69].

Аби досягти необхідних результатів, потрібні спеціальні органи, які б безпосередньо здійснювали вище зазначені програми і накази, втілювали їх в життя. Такими інституціями (і водночас складниками системи організації набору цивільної робочої сили з окупованих територій) були так звані біржі праці (або уряди) [4, с.67]. На перших порах вони були створені для мобілізації населення на виконання обов'язкової трудової повинності в Україні. Але з часом, згадувані вище біржі праці, стали дедалі більше виконувати функцію набору робітників для III Рейху.

5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав наказ про обов'язкову трудову повинність на окупаційних територіях. Їй підлягали чоловіки віком від 15 до 65 років та жінки 15 до 45 років, які були змушені зареєструватися на найближчій біржі праці.

Головним адміністративним органом у Волинській області, що здійснював контроль та організацію роботи місцевих бірж, була Луцька міська управа. Міська управа у м. Луцьку була організована в кінці червня 1941 року і являлась важливою зброєю у руках німецьких окупантів для втілення поставлених завдань. За своїм структурним складом управа складалась із 9 відділів, серед яких бургомістр, загальний та адміністративний відділи відповідали за роботу бірж [5, с. 3- 6]. Так опрацьовуючи архівні справи фонду Р-1 «Луцкая городская управа», було виявлено окремі списки вивезених, списки бажаючих виїхати добровільно, повістки про явку на біржу, медичні довідки тощо.

Слід відмітити окремі статистичні відомості, виявлені у процесі вивчення архівних справ даного фонду. Так станом на вересень 1941 року чисельність осіб, які через біржу праці виїжджали до Німеччини добровільно була не досить високою. Зазвичай емігрувала вся сім'я, тому точно визначити гендерну різницю досить важко [7, с.25]. Протягом наступного періоду вербування (1942 р.) переважало населення, яке потрапляло в неволю примусово. Варто виділити сфери, які потребували робітничого поповнення: для роботи у важкій промисловості біржа реєструвала чоловіків віком від 20 до 40 років, для роботи на легкопромислових заводах та фабриках та сільськогосподарській сфері – чоловіки та жінки віком 15 – 55 років, для робіт у сфері надання послуг – молоді здорові гарні жінки 15 – 35 років [6, с.3-4]. Станом на середину 1943 року зафіксовано відомості про добровільний виїзд незначної кількості волинян у числі польського населення. Про це свідчать списки даного періоду та окремі довідки. Причина – пошук родичів, які вже перебували в Рейху або пошук кращої долі [8, с. 9-12].

Діяльність бірж праці у Рейхскомісаріаті «Україна» була охарактеризована дослідником П. В. Рекотовим наступним чином: «Окупаційна влада втілювала трудову повинність,

забезпечуючи роботу бірж праці, що були далекими від організацій вільного найму, через здійснення примусової реєстрації і використання робочої сили шляхом застосування штрафів, ув'язнень, конфіскацій майна, тілесних покарань та фізичного знищення» [13, с. 101]. Місцеве населення зобов'язувалось реєструватися, а з часом його брали на облік для подальшого вивезення до Німеччини. Плани набору робочої сили подавалися на кожен населений пункт. З лютого до грудня 1942 р. на Волині було створено 23 біржі праці, які відзвітувались Луцькій міській управі [6, с. 4].

Отже, з часом саме біржі праці ставали головними осередками організації і вивезення місцевого населення окупованих територій на роботи до Німеччини. Причому методи цієї організації протягом періоду їх діяльності ставали дедалі більш брутальними і насильницькими.

Після встановлення на території Волині окупаційної влади, німецькими властями було розгорнуто широку агітаційно-пропагандистську програму. Саме на пропаганду, як один із елементів діяльності органів окупації на території Волинської області, покладалась велика роль. Причиною цього було те, що помітний відсоток населення прихильно віднісся до приходу нової влади. А тому завдяки масовій агітації, населення регіону не буде проявляти опір, а тільки добровільно підтримає «гасло боротьби».

Особливе місце у пропагандистській роботі відводилось пресі, листівками, публічним зверненням, відео- та кінодемонстраціям. Ось який зміст передає одна зі статей періодичної газети «Дойче Україне-Цейтунг»:

«Жінки і дівчата!!!

Тяжким і безрадіним було ваше життя під пануванням царів, поміщиків та комуністів, але ще тяжчим і сумнішим зробилося воно за часів більшовицького територіального режиму. Обіцяли вам усе. А як насправді вам жилося?!...

Ніде і ніколи у світі не було такого, щоб жінки мусили виконувати примусові роботи... Чи могли Ви з свого тяжко запрацьованого малого заробітку задовільнити ваші скромні особисті бажання та так утримувати себе та своїх дітей, як би вам цього хотілося?!... Для ваших кровожадних володарів Ви були тільки знаряддям для праці, й вони використовували вас до останку...

Ваші більшовицькі сатрапи дуже добре знали, що всі ідеали, які вони звели до порожніх фраз, у Німеччині А. Гітлер перевів у життя. Більшовицькі посіпаки дуже добре знали, що німецька жінка, як і чоловік, може вибрати собі такий фах, який сама хоче... Вони добре знали, що в Німеччині жінки і діти живуть у великих здорових помешканнях, добре харчуються, добре одягаються і мають найкращу лікарську опіку, та, що вони взагалі мають справді вільне, радісне, гарне і щасливе життя...

Тепер треба перебороти наслідки цих страшних знищень. Досягти цього можна тільки спільними зусиллями. **ВІРТЕ ВИЗВОЛИТЕЛЕВІ АДOLFОВІ ГІТЛЕРУ І СЛУХАЙТЕ ЙОГО НАКАЗІВ!**

Німці не орудують порожніми словами, як це роблять більшовики. Вони працюють. І вони ждуть від вас також, дорогі жінки та дівчата, що ви самі задумаетесь і подбаєте про ваше майбутнє... Беріться до праці. І Вас чекають: права, людяне відношення, воля, мир і щастя» [9, с.9].

Зміст і оформлення плакатів і листівок засвідчували високий рівень німецької пропаганди, що в свою чергу сприяло масовому виїзду на роботи до Рейху на початкових порах окупації.

Окреме місце відводилось відгукам самих остарбайтерів, через листи, власні виступи або гарно оформлені фотографії. У справі добровільного набору робітників велике пропагандистське значення мало проведення зборів, народних зібрань. Інколи демонструвались відео з промовами вищих урядовців [3, с. 115].

Окрім перелічених заходів у справі організації добровільного виїзду на роботи до Німеччини, певний вплив також мали реклами-оголошення різних німецьких фірм у пошуках

робітників з окупаційних територій [9, с. 12].

Однак, свого часу вся ця агітаційно-пропагандистська програма себе вичерпала. Німецький уряд змушений був повністю переключатись на організацію вербувального апарату примусового вивезення до Німеччини.

За час окупації з України на каторжні роботи до Німеччини було вивезено в межах 2 млн. чол., з них близько 45 тис. волинян. Хоча наведені дані не відповідали запланованим вербувальним планам Німеччини (з території Волині планувалось депортувати від 200 до 300 тис. робітників) [11, с.178], проте наявний обсяг депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його для власних цілей історія України ще не знала.

Праця волинських оstarбайтерів, депортованих у Рейх, масово використовувалась у сільському господарстві, важкій та добувній промисловості, в будівництві, на транспорті та інших важливих сферах військової економіки Німеччини. Усі депортовані зазнавали жорстокої дискримінації і примусу, пограбування, умови їх життя і праці були нестерпними. Ставлення до оstarбайтерів здійснювалось за принципом: «максимум експлуатації при мінімальних затратах», що особливо характерним було для становища оstarбайтерів, зайнятих у промисловому виробництві.

Здійснене дослідження дає підстави зробити наступні висновки. Система органів вербувально-депортаційної програми німецького уряду мала розгалужений характер. Створення цієї системи не було одномоментним актом і розроблялась певний час, протягом якого відроблялись і підбирались відповідні методи і засоби вербувальної компанії. Кожна із складових цієї системи мала характерні ознаки, які інколи, в супереч різних обставин, набували суперечливих моментів. Однак діяльність всієї системи, хоча і мала на меті провести вербувальну кампанію в основному добровільним шляхом, себе не виправдала. В результаті чого необхідно було змінювати напрямок своєї діяльності на примусовий, інколи навіть насильницько-масовий.

Дана робота є частиною початкового етапу поглибленого наукового дослідження історії волинських оstarбайтерів, що потрапили до Третього Рейху в роки Другої світової війни. Особлива увага у процесі вивчення приділяється гендерному аспекту, а саме особливостям німецької політики відносно залучення праці чоловіків та жінок в різних господарських сферах, умовах існування та праці.

Джерела та література

1. Айкель М. «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2006. - №5. – С.138 – 151..
2. Архіви окупації. 1941- 1944 рр. / Упоряд. Н. Маковська; Державний комітет архівів України. – 2-ге видання. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 617 с.
3. Волинь у Другій світовій війні. Збірник наукових та публіцистичних статей. Видання друге / Гол. ред. Кучерепа М. М. – Луцьк: Видавництво обласної друкарні, 2005. – 114 246 с.
4. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. / С. Д. Гальчак – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 345 с.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф.Р-1. – Оп. 1. Арк. 3 – 6
6. ДАВО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Арк. 3-4.
7. ДАВО. – Ф. Р-1. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 25.
8. ДАВО. – Ф. Р-1. – Оп. 2. – Спр. 144. – Арк. 9 – 12.
9. ДАВО. – Ф. Р-69 – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 3 – 12.
10. Коваль М. «Oстарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна: Сторінки історії. / М. Коваль // Політика і час. – 1998. - № 10. – С. 67 - 71.

11. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Монографія. / М. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 288 с.
12. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі (1939 - 1945). Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005. – 216 с.
13. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.). / П. В. Рекотов // УІЖ. – 2005. - № 3. – С. 90-101.